

POPIS KATASTROFY V KRAMÁŘSKÝCH TISCÍCH

Iva Bydžovská

„Když na kopci nad vesnicí spadne mnoho srážek, stečou pak dolů. Pokud se tam navíc sejde několik potoků a voda přijde najednou, sečte se pak a může způsobit prudké vzestupy hladin.“

V tisku publikované vysvětlení bleskových povodní z 25. června 2009 (idnes.cz) prezentuje dnešní tendenci k v podstatě mechanistickému přístupu k vysvětlení extrémních stavů našeho životního prostoru. I dnes je ale pro člověka, který se stane přímým svědkem „řádění živlů“, zážitek setkání se silami, které mnohonásobně přesahují ty jeho, něčím víc než pouhým výsledkem součtu přírodních (a tedy přirozených) jevů.

Od nepaměti katastrofy zároveň děsí i fascinují a v minulosti byly chápány jako projev vyšší moci a byly připomenutím pomíjivosti lidského majetku a v horším případě i života.

Popisy a připomenutí katastrof nemohou proto chybět ani mezi kramářskými tisky. Jakým způsobem zpravoval tento žánr pololidové literatury své čtenáře a posluchače o pohromách, se pokusí nastínit tento příspěvek.

Vzorek textů, převážně kramářských písní, které máme ve sbírce k dispozici, se vztahuje především k období od poslední čtvrtiny 18. století do konce století devatenáctého, má ale podstatně hlubší kořeny. Veršované texty a zprávy kramářských tisků navazují na letákovou literaturu 16. století, mezi jejímiž tématy najdeme i různé jevy a podivné úkazy, vykládané jako Boží znamení. Taková znamení v popisech pohrom najdeme i v průběhu 19. století poměrně často, jako v písní o povodni na Železnobrodsku z roku 1871:

Ach Čechové polepšme se,
nebo máme čas nyní,
viděli jsme na obloze
strašlivé znamení;
minulý rok v listopadu
nebe se skrvácelo,
pro pět ran Krista Ježíše
hrůzou srdce trnulo.¹

¹ Ježek, Jan; Píseň o strašlivém neštěstí, jenž se stalo na Železnobrodském okrese 18. června v roku 1871. Tisk J. Zwickla v Ml. Boleslavi. Nákladem J. Ježka. Signatura KNM KP A 42/1a.

Případně v písni o povodni v americkém státě Pennsylvania z roku 1889:

Přítom obloha nebeská
na půli se rozdělila,
tři kříže byly k vidění,
v způsobu nebeské duhy.²

Stojí za povšimnutí, že oba citované příklady, ve kterých se zvláště zdůrazňuje přítomnost Božího znamení, jsou z druhé poloviny 19. století, tedy z doby, kdy docházelo k odklonu od tradičního chápání živelních pohrom. Katastrofa, tedy událost za hranici normálu, byla vysvětlována jako zásah vyšší moci, případně absence aktivního zásahu proti ničivému jevu (jak jej slyšíme v dodnes používaném obratu Boží dopuštění).

Náboženský rozměr katastrofy se zdůrazňuje v naprosté většině jazykově českých kramářských písní, které v průběhu času zachovávají podobnou slohovou strukturu, již si můžeme ukázat na písni o povodni z roku 1781, která postihla město Litomyšl a přilehlé obce.³ V titulu písně se mimo to odkazuje na požár, který město postihl o šest let dříve, v roce 1775.

Nápěv písně se zpívá, jak se v tisku uvádí, podle kancionálové písně „Přehrozná smrt, ukrutná smrt“. Tento nápěv není u písní o pohromách a neštěstích ojedinelý.

Počátek písně tvoří odkaz na skutečný rámeček popisovaného děje:

Rozvaž křesťane, jak divný,
Pán Bůh jest v své mocnosti,
spravedlivý ve svých skutcích,
nepochopný v moudrosti.
Za dobré jest odplatitel,
těm kteří jej milují,
za zlé činy také mstítel,
jehož řeč zavrhuje.

² Nová a pravdivá píseň o přehrozném potopě v Americe v zemi Pennsylvánii na začátku 30. května a na konci 6. června roku 1889, což z této písně a v připojeném popise nejlépe vyrozumí. Sepsal a vlastním nákladem vydal Karel Pavlica, zpěvák z Valašské Meziříče. Tisk A. Landfrasa Syna v Jindř. Hradci. Sign. KNM KP Hruška 68.

³ Nešťastný Příběh, který se stal v městě Litomyšli, a okolních Místech, skrze velkou Povodeň, kdež již dříve skrze Oheň, a nyní skrze Vodu, Obyvatelé velkou škodu trpěli. Vytiskáno v Hoře Kuttný [1781]. Signatura KNM KP 1822.

Nezbytnou součástí písně je datování, lokalizace a popis průběhu sledovaného děje:

Roku nyní běžícího,
osmnáctého srpna,
okolo pátý hodiny
přišla poselství smutná,
Oblak černý město přikryl,
hrůza na něj se dívat,
z něj začalo nad obyčej,
blejskat a silně hřímat.

Tak se čím dále trvalo,
víc a víc stále hřmělo,
až se celé město třáslo,
hrom bil a se blejskalo,
to ze třech stran v jedné chvíli,
jako by byl Den soudný,
všichni po městě běhali,
jsouc celý uděšený.

Pak se spustil déšť tak silný,
jakby se protrh oblak,
v němžto kroupy překrutné
začaly na zem padat,
tak se pro hřmot ve svých domích,
nemohli jsou obstáti,
však před dopuštěním Božím,
kam se mohli skovati.

Okolo osmé hodiny,
když se řeky zvodnily,
od Sebranic, Literbachu,
těž Janštorfu se sešly,
v Benátkách⁴ první neštěstí,
začala voda činit,
však že se nemohla rozlít,
nemohla tuze škodit.

⁴ Jedná se o obce Sebranice, Staré Literbachy, Janov, Benátky.

Popisu průběhu povodně se vzdal autor písně o katastrofické povodni z roku 1872, jejíž následky byly podrobně sledovány dobovým tiskem i autory kramářských písní. I v době dostupných novinových zpravodajství je takový přístup spíše výjimkou. V ukázce se opět zdůrazňuje nadpřirozený rozměr (a účel) katastrofy:

Nebudu zde popisovat,
bylo by to zbytečné,
co se kde a kterak stalo,
to se dozvíte všichni,
jen k závěrci smím promluvit,
je ruka trestající.⁵

Text pokračuje konkrétními osudy postižených lidí. Alespoň zdánlivě, při porovnání s dalšími texty totiž zjistíme, že určité působivé náměty se v nich často opakují. Oběťmi, o kterých se nejčastěji dozvídáme, jsou zejména děti, těhotné ženy či ženy s kojenci, případně staří lidé, tedy ti, kteří jsou v naší kultuře ztělesněním zranitelnosti a vzbuzují nejvíce emocí. Opět se zdůrazňuje bezmoc přihlížejících.

V písní o povodni, která postihla Litomyšl, se můžeme mimo jiné dočíst:

Co bylo nejbolestnější,
to nyní uslyšíte,
když jedna žena plynula,
majíc den staré dítě,
ta jej při prsech držela,
sedíc na jednom trámě,
hrozně o pomoc prosila,
však nebylo tu žádné.

Jiná opět i s postelí plynula,
však ne dlouho,
okolo ní rukouh nohouh
bylo viděti mnoho,

⁵ Nový truchlozpěv o velké povodni, která řádila dne 26. května 1872 v Čechách. Sepsáním a nákladem: Vojtěch Egen, z Cernovsi (Černěves). Z tiskárny Jana Spurného v Praze. Signatura KNM KP A 136/1.

v tom do postele s prudkostí
kláda jest udeřila,
tu ženu s těžkým životem,
hnedky jest potopila.

V mnoha textech narazíme na motiv děťátka plovoucího na kolébce, podobně jako v biblickém příběhu o Mojžíšovi, ale s tragickým vyzněním. Tento je z písně popisující velkou povodeň v Praze roku 1845:

Tu dobytek všelijaký,
plyne smutně po vodě,
almary, truhly, postele,
všeliké věci divné,
těž děťátko roztomilé,
i s kolébkou plavalo,
s ručičkama sobě hrálo,
na jednu se převrhlo.⁶

Dalším častým motivem je zoufalé hledání přátel a rodinných příslušníků. Následující ukázka je z písně o požáru proslulého poutního místa Maria Zell v rakouském Štýrsku na svátek Všech svatých v roce 1828:

Jeden druhého pak hledá, tu matka hořekuje,
Dítky v zmatku že ztratila, ruce spíná, běduje.

Tu zas dítky rodiče své s hrozným pláčem hledají,
Polonazí, pomatení, v spouště této běhají.⁷

Boží vůle se ale neprojevuje jen v samotné ničivé síle pohromy. Vraťme se opět k písni, která je naším příkladným textem:

Z jedné chalupy když vodu,
valiti se viděli,
všecky ochotně utekli,
na dítě zapomněli,

⁶ Píseň nová o velké povodni v Praze, též od Prahy k Litoměřicům atd. S.l., s.n., [1845]. Signatura KNM KP 631.

⁷ Píseň o zkáze města a chrámu Maria Cell, Složená od Františka Welnera. S povolením cis. Král. Censury. V Praze, 1828. Vytištěná a k dostání u Františka Jeřábka. Sign. KNM KP M 81/1.

hořce jsou nad ním plakali,
není pomoci žádné,
museli jej poroučeti
Bohu a svatě Anně.

V neděli ráno, když k domu
zase se navrátili,
ach jaký jest to byl zázrak,
dítě spící spatřili,
držíc v každé ruce jablko,
takto k nim promluvílo,
ach, proč jste mne budili,
již se všechno ztratilo.

Byla jsem v krásné zahrádce,
můžete poznat z toho,
že jsem přinesla jablíčka,
neb nás tam bylo mnoho,
já jsem nikdy neviděla,
tak překrásné ovoce,
ach kým jste mne tam nechali,
dala bych vám jej více.

Citovaný tisk obsahuje dokonce zázračné příběhy dva, z druhého vyplývá, že záchrana byla spojena s modlitbou ke svatě Anně (v jiných textech může jít o modlitby k jiným světcům, Panně Marii nebo k pěti ranám Krista) a text této modlitby byl dále šířen (byla spojena se zázračným dějem, tedy byla účinná):⁸

Také jistý mládeneček,
jsouce osm let starý,
plynul na nějakém dřevě
přes patnáct honův vzdáli,
ten vždy k svatě Anně volal,
aby mu pomohla,

⁸ Více k tomuto tématu v dalších tematických okruzích kramářských tisků viz BYDŽOVSKÁ, Iva. Pohádkové a zázračné motivy v kramářských písních, s. 24–30. In KUBÍČEK, Jaromír (ed.): Sdružení knihoven České republiky. Rok 2009. Sdružení knihoven ČR, Brno 2008. 127 s. ISBN 978-80-86249-50-6.

až se šťastně z vody dostal,
ta byla věc předivná.

Potom všem lidem vyjevil,
že pomoc velkou poznal,
když s upřímnou horlivostí
k svaté Anně jest volal,
tuto malou modlitbičku
říkával jest s vroucností,
proto že jemu pomohla
z té veliké ouzkosti.

V již zmiňovaném textu o povodni v Pensylvánii, která vyšla o sto let později (1889), zjistíme stejný motiv, rozvedený o další podrobnosti:

Dvacet mil od Johanstovnu,
nalezli živu ženštinu,
kteráž na stromě seděla,
modlitbu nahlas říkala.

Celá obnažena byla,
od prudkých vln poraněna,
od Boha jest zachráněna,
a do města přivežena.

Sešlo se k ní lidu mnoho,
bohatého i chudého,
všickni se jí vyptávali,
vědět od ní žádali.

Přede všemi k nim pravila,
že o ničem nevěděla,
jakoby na lůžku spala,
modlitbu v rukou držela.

Dále se ještě dodává, že:

V celém americkém kraji
tu modlitbu si opsali,
a do tisku ji podali,
na památku lidem dali.

Modlitba byla dalším oblíbeným žánrem kramářské produkce, který hrál v lidovém prostředí důležitou roli. Ochranou funkci neměl jen samotný akt modlitby, ale i její fyzická podoba, tedy tisk, který bylo možno nosit při sobě. Je tedy možné si dobře představit, že proklamovaná modlitbička fyzicky existovala a byla mimo jiné i prodejním artiklem.

Jak je patrné z předchozích ukázek, nejčastějším typem přírodní katastrofy, o kterém se nám v českých kramářských tiscích zachovaly zprávy, je povodeň. Méně časté jsou požáry, nechybí ale ani zprávy o „zeměhnutích“, přívalových vlnách či výbuchu sopky, které obyvatelé českých zemí v domácím prostředí obvykle nezakoušeli. Zprávy se tedy neomezuji na české země a bezprostřední okolí. Publikum je zpravováno i o dějích v daleké cizině či v zámoří (v Itálii, Španělsku, Británii, Jižní nebo Severní Americe...).

Všechny tyto jevy bývají dávány do souvislosti s Božím hněvem na hříšné lidstvo a nechybí v nich výzvy k napravení mravů, dokud je čas (protože při pohromě již člověk k účinné litosti – pokání – čas dostat nemusí).

Již od starověku se pátralo po přírodních příčinách katastrof; teorie o vzniku zemětřesení či výbuších sopek lze nalézt mimo jiné i ve Světové kronice Hartmana Schedela (1493) nebo Kosmografii Sebastiana Münstera (1541).⁹

Za pokus o vysvětlení přirozených příčin je možno považovat popis zkázy, kterou zanechalo zemětřesení ve městě Messina na Sicílii v roce 1783. Série zemětřesení tehdy postihla jih Itálie a Sicílii. Největší otřesy obyvatelé zažili v únoru a březnu:

Neboť Února pátého počala se zem třásti,
když skrz zacpané průchody voda vstala státi,
luftem hnutá jsouc země ta, oheň z sebe vydala,
a s městem MESYNA celým velmi třásti počala.

I tady ovšem autor neopomenul v závěrečné moralitě (jež je dalším konstantním znakem kramářských písní s podobnými tématy) zdůraznit transcendentní rozměr neštěstí, které si tehdy vyžádalo v Itálii a na Sicílii více než 30 tisíc obětí:

Považ o křesťanská duše, nad tím neštěstím smejsli,
jaké ty ubohý lidé země třesení snesli,

⁹ Více např. JAKEŠ, Petr; KOZÁK, Jan. Vlny hrůzy: Zemětřesení, sopky a tsunami. Vydání první. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005. 221 s. ISBN 80-7106-772-5. S. 21 a dále.

pros Boha, aby ochránil též tebe svou milostí
od ohně, vody, povětrí, a všeho zlého hostí.

K němu se vždycky utíkej,
když jsi postaven v ouzkosti, potěší nenadále,
miluj vždy bližního svého, tak jak jest ti přikázal,
zanech zlého, čiň pokání, aby tvé hříchy smazal

Tak když dokonáš život svůj, budeš zaopatřený,
kde neskončenou radostí radujou se vši věrný,
Boha stále velebíce, zpívají bez přestání,
Sláva Bohu na výsostech, volají hlasy svými.

Při líčení událostí můžeme snadno podlehnout dojmu, že musí v každém případě jít o aktualitu. Událost je přesně datována, lokalizována a obsahuje další podrobnosti (ač, jak jsme viděli, často poněkud typizované). Zpravodajství tohoto typu muselo mít pro recipienty kramářské literatury hodnotu, zvláště v období, kdy noviny nebyly všeobecně dostupné.

Vzhledem k tomu, že velká část kramářských tisků má neúplné či vůbec žádné nakladatelské údaje, může nás přesná datace v textu snadno svést k tomu, že považujeme tisk za více či méně současný události. Předpokládáme, že pro publikum byla důležitá aktuálnost události. Ne vždy tomu tak muselo nutně být.

V nedatované kramářské písni s názvem „Gruntovní zpráva v píseň uvedená, o městě Vratislavi, jak tam hrom do věže uhodil, kde prach byl a jak hrozné škody způsobil, z písně se vyrozumí“, vytištěné v Praze u Václava Šlereta a Matěje Hollauera,¹⁰ se dozvídáme:

Leta tisíc osmistého třicátého devátého, prvního Června,
poslyšte co se stalo, ráno v půl třetí hodiny,
oblak se zatměl celý, silné mračna se stavili,
nad městem Vratislavi.

Z něhož blýskání přehrozná, jak by ve ohni stálo;
to hlavní město Vratislav, všechněm lidem se zdálo,

¹⁰ Gruntovní zpráva v píseň uvedená, o městě Vratislavi, jak tam hrom do věže uhodil, kde prach byl a jak hrozné škody způsobil, z písně se vyrozumí. V Praze, u V. Šlereta a M. Hollaura. Signatura KNM KP A 313/1.

že snad soudný den přichází, matky, děti plakaly,
tenkrát je tu metla Boží, žalostně naříkali.

...

V tom blýskání přeukrutném, hrom pořád po sobě bil,
bez přestání mnohokráte, a do věže uhodil,
v kterýžto pět set centnýřů, prachu složeno bylo,
prach zapálen do povětří, věž z gruntu vyhodilo.

Těž pět a dvadceť domů, v povětří vyhozeno,
kterýchžto jest k zasypání přišlo set lidí mnoho,
těž také mnoho dobytka, ach splač křesťanské srdce,
obrať se k Kristu Ježíši, a nechtěj hřešit více.

Neštěstí je tedy datováno 1. června 1839. Tisk nemá vnočení, našťestí pro nás ale uvádí tiskaře. A hned je tu záhada, neboť Šleret a Hollauer společně v Praze tiskli cca mezi lety 1786–1799, tedy podstatně dříve, než se katastrofa měla odehrát. Po zprávě o katastrofě v roce 1839 bychom skutečně pátrali marně.

Máme i další tisk s de facto stejným textem, který není vůbec datován, uvádí ale jako datum události ne 1., ale 21. června 1839. Nelze přesně odhadnout, zda je starší nebo mladší než píseň vydaná u Šlereta s Hollauerem, zcela určitě z něj ale vzhledem k rozdílu v dataci nevychází. K rozluštění alespoň části této záhady je potřeba sáhnout podstatně hlouběji do minulosti. Výbuch střelného prachu, který ve Slezském městě Vratislav zničil věž, ve které byl skladován, a celé její okolí, včetně části hradeb, se skutečně odehrál 21. června, nikoli ovšem v roce 1839, ale o 90 let dříve, v roce 1749. Tehdy také vyšel aktuální kramářský písňový tisk,¹¹ který je základem později přejatých textů z přelomu 18. a 19. století. Texty tedy nemusely vždy být aktualitou, důležitější byl v tomto případě vlastní dramaticky příběh a v neposlední řadě jeho náboženský a moralistní rozměr.

Tento případ také dobře ilustruje fakt, že texty mohly být přetiskovány a používány bez větších úprav v dlouhém časovém horizontu.

Jak se do textu mladších tisků dostal rok 1839, zda jako pouhý omyl, přebíraný dalšími tiskaři, nebo z nějakého jiného důvodu, se už zřejmě nikdy nedozvíme. O pouhou aktualizaci datace se k v budoucnosti vzdálenému datu

¹¹ Např. Gruntovní zpráva těch neslychaných škod, které město Vratislav skrz strašlivé povětří zakusilo, z písně každý lépeji vyrozumí. S povolením duchovní vrchnosti. V Praze, u Jana Julia Jeřábka, 1749. KNM Staré tisky 27 C 28.

jednat nemohlo. Nedozvíme se ani, jak na to reagovali lidé, kteří si tisk četli nebo zpívali.

V této souvislosti není bez zajímavosti, že nejmladší píseň ze sbírky kramářských tisků KNM, která přistupuje ke zpracování látky v archaickém duchu, se týká výbuchu sopky Mont Pelée na karibském ostrově Martinik v roce 1902 a zpívá se, téměř ironicky, na nápěv „Horo, horo, vysoká jsi“. Katastrofa se odehrála 8. května, na který připadal svátek Nanebevstoupení Ježíše Krista. Katastrofa je připsána na vrub obyvatelstvu, které zesměšňovalo velikonoční svátky v jakémsi karnevalovém veselí:¹²

Na den velikého pátku,
vzali prase na oprátku,
k soudcům po městě vodili
a pak k smrti odsoudili.

Lidu přitom velké davy
jako když se slavnost slaví,
zvíře za město vyvedli,
na kříž přibili – vyzvedli!

Odvážili se znevážit i hostii:

O slavnost Božího Těla
tato rota pekla smělá
také průvod učinili
by tu svátost potupili.

V rouše kněží a biskupů
uprostřed lidu zástupu
sem tam po městě chodili,
monstranc nějakou nosili.

Požehnání s ní dávali,
také lidem podávali,

¹² Nová píseň o strašlivém výbuchu sopky dne 8. května 1902 na ostrově Martinique, v souostroví Malých Antill, v střední Americe. Jak Bůh bezbožnost lidskou trestem jako Sodomu potrestal. Na píseň uvedl Václav Krejza. Nákladem Václava Ebra z Luhů u Davle. Tiskem Jul. Janů v Praze. KNM KP R. Hlava nesign.

hostie měli v zásobě,
pro svá zvířata i sobě!

Tato bezbožnost místních obyvatel vede nevyhnutelně ke katastrofě, která je přirovnávána k zániku Sodomy:

Míra hříchů dovršena,
Božská moc dost uražena,
hněv Boží se zjevil nyní
na nezdárné dcery, syny,

Tak jako někdy Sodomu
rozkázal Bůh městu tomu
ohněm, sírou jej spáliti
a ze země vyhladiti.

Země jícen otevřela
a z ní oheň, síra vřelá
zničila to město celé
i jeho obyvatele.

Srovnání se do značné míry nabízelo. Tricetitisícové město Saint-Pierre, tehdy hlavní město francouzské kolonie na Martiniku, bylo v několika okamžicích prakticky zničeno proudem horkých plynů a popela (tzv. pyroklastický proud) ze sopky Mont Pelée. Podle autora písně katastrofu přežil jen místní biskup a třicet dalších zbožných lidí, skutečnost ale byla poněkud jiná. Přímo ve městě byl objeven jediný živý člověk, kterým byl Louis-Auguste Cyparis, toho času v podzemním žaláři za napadení. Ctnostným životem si tedy tuto zvláštní milost nezasloužil.

Popisy událostí, které najdeme v kramářských tiscích, nelze použít bez výhrad jako zdroj informací, je vždy nutno mít na paměti, že text nemusel (a pravděpodobně ani neměl) mít pouze tento účel. Měl také za úkol zaujmout a dojmout publikum, čehož dosahoval expresivními a z velké části ustálenými obrazy, které se v průběhu času příliš neměnily.

Nedílnou součástí většiny tisků zabývajících se katastrofami a neštěstími bylo poukázání na jejich morální a náboženský rozměr. Tyto kvality textu mohly svou důležitostí převážít jeho informační charakter.

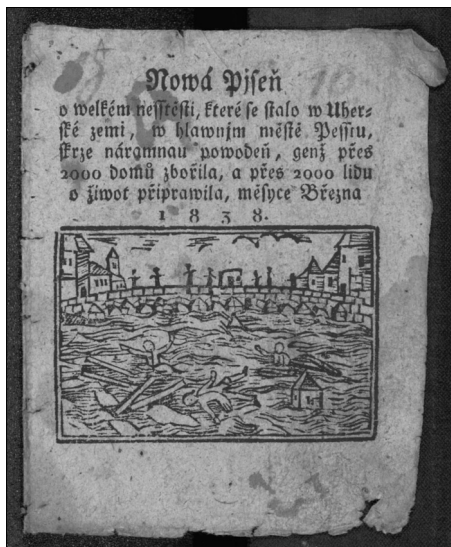
Text příspěvku tvoří pouze jakousi mozaiku, složenou z příkladů charakteristických částí textů. Nemůže samozřejmě postihnout téma v celé šíři ani se blíže zabývat individuálními texty, ač by si to mnohdy zasloužily. Většina z citovaných textů by měla být zpřístupněna v digitální obrazové podobě v rámci grantového projektu MK ČR *Otevřené badatelské prostředí pro kramářské tisky*.¹³

Obrazová příloha:

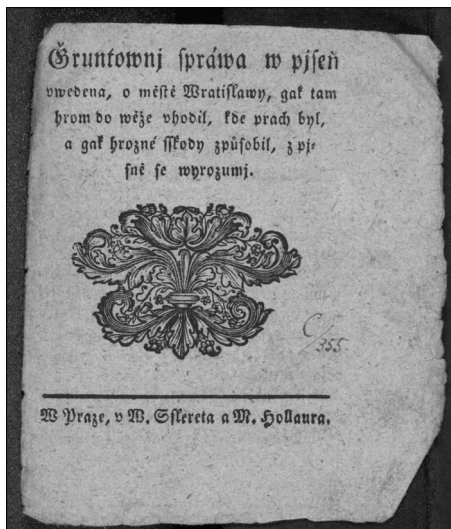

Titulní list kramářské písně o povodni v Litomyšli je zdoben dřevorezovou ilustrací odkazující na předchozí požár města

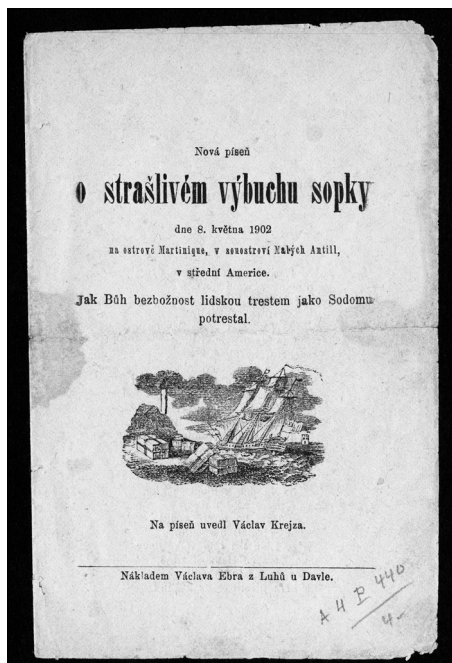
¹³ Více o chystaném projektu lze nalézt v článku: Bydžovská, Iva. Špalíček – projekt digitální knihovny kramářských tisků KNM. Knihovna plus [online]. 2010, č. 2 [cit. 2010-10-22]. Dostupný z WWW: <<http://knihovna.nkp.cz/knihovnaplus102/bydzov.htm>>. ISSN 1801-5948.

Obrázek tisku o povodni na Dunaji v roce 1838 je pravděpodobně ztvárněním povodně pod Karlovým mostem v Praze

Piseň z konce 18. století, popisující ničivý výbuch střelného prachu ve Vratislavi

Titulní list písně o výbuchu sopky Mont Pelée na Martiniku v roce 1902